

مسابنی تفسیر قرآن مجید

محمد بهرامی

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

مبانی تفسیر قرآن به قرآن

محمد بهرامی

ناشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

تهیه

پژوهشکده اسلام تمدنی

سرویراستار

محمدباقر انصاری

ویراستار

وحید حامد

لیتوگرافی، چاپ و صحافی

چاپخانه نسنه بوستان کتاب

چاپ اول: یاسر ۱۳۹۸

شمارگان: ۴۰۰

قیمت: ۱۰۰۰۰ تومان

عنوان: ۵۴۱؛ مسلسل: ۶۳

نشانی

قم، خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۳-۰۲۵

ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۶۸۸

کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۵۹۱

مراکز پخش

۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۳۷۸۳۲۸۳۴-۰۲۵

۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی در دانشگاه تهران،

پاساژ فروزنده، طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن:

۶۶۹۵۱۵۳۴-۰۲۱

وبگاه: www.pub.isca.ac.ir

رایانامه: nashr@isca.ac.ir

فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir

فروشگاه نشر دیجیتال: www.pajooahaan.ir

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

سرشناسه:

بهرامی، محمد، ۱۳۴۱-

عنوان و نام پدیدآور:

مبانی تفسیر قرآن به قرآن/ محمد بهرامی؛ تهیه پژوهشکده اسلام تمدنی

مشخصات نشر:

قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی، ۱۳۹۸

مشخصات ظاهری:

ص ۶۴۰

شابک:

۱۰۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی:

فیا

یادداشت:

کتابنامه: ص. [۵۶۵]- ۵۸۸؛ همچنین به صورت زیرنویس

یادداشت:

نمایه

موضوع:

تفسیر- فن

موضوع:

تفاسیر شیعه- قرن ۱۴

شناسه افزوده:

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی، پژوهشکده اسلام تمدنی

رده‌بندی کنگره:

BP ۹۱/۵

رده‌بندی دیویی:

۲۹۷/۱۷۱

شماره کتابشناسی ملی:

۵۷۳۰۸۴۴

۲۱ سخنی با خواننده

۲۵ مقدمه

۲۸ پیشینه

بخش اول: اصطلاح‌شناسی

۳۵ فصل اول: اصطلاح‌شناسی مبانی

۳۶ معنای لغوی مبانی

۳۷ معنای اصطلاحی مبانی

۴۰ تعریف مختار

۴۳ فصل دوم: اصطلاح‌شناسی تفسیر قرآن به قرآن

۴۵ پیشینه تفسیر قرآن به قرآن

۴۹ گرایش‌های تفسیر قرآن به قرآن

۵۱ گونه‌های مختلف تفسیر قرآن به قرآن

۵۱ تبیین مجملات به مبانیات

۵۲ تفسیر عام به خاص

۵۴ تفسیر مطلق به مقید

۵۵ تفسیر متشابه به محکم

۵۷ نتیجه

مبانی تفسیر قرآن به قرآن ۵۷

بخش دوم: مبانی عام تفسیر قرآن به قرآن

فصل اول: کاشفیت فهم و تفسیر از کلام خدا	۶۳
فهم و تفسیر در هرمنوتیک	۶۴
فهم و تفسیر در دانش‌های اسلامی	۶۶
حریف فهم	۶۶
نتیجه	۶۷
تعریف تفسیر	۶۸
نتیجه	۷۲
تفاوت فهم و تفسیر	۷۳
نتیجه	۷۴
فصل دوم: فهم‌پذیری قرآن	۷۷
فهم‌پذیری آیات	۷۸
نظریه نخست	۷۹
نقد و بررسی	۸۰
نظریه دوم	۸۱
نقد و سنجش	۸۱
نظریه سوم	۸۲
مستندات این نظریه	۸۲
سنجش و ارزیابی	۸۴
نظریه چهارم	۸۹
نقد و بررسی	۸۹

۹۰	نظریه پنجم
۹۰	مستندات این نظریه
۹۱	۱. صفات قرآن
۹۲	۲. آیات تدبیر
۹۳	۳. روایات عرضه احادیث به قرآن
۹۴	۴. روایاتی که به بهره‌وری از آیات قرآن فرامی‌خواند
۹۵	۵. روایاتی که جنبه روش دهی دارند
۹۷	نتیجه
۹۸	نتیجه کلی
۱۰۱	فصل سوم: تفسیرپذیری قرآن
۱۰۲	تفسیرپذیری آیات قرآن
۱۰۲	جواز تفسیر
۱۰۳	۱. عدم جواز تفسیر برای همگان
۱۰۵	نتیجه
۱۰۵	سنجش و ارزیابی
۱۰۸	۲. جواز تفسیر برای همگان
۱۰۹	سنجش و بررسی
۱۱۱	۳. جواز تفسیر به رأی واجدان شرایط و عدم جواز برای دیگران
۱۱۱	گروه نخست
۱۱۲	سنجش و نقد
۱۱۳	گروه دوم
۱۱۴	نقد و بررسی
۱۱۵	گروه سوم

۱۱۵	سنجش و بررسی
۱۱۵	گروه چهارم
۱۱۶	نتیجه

بخش سوم: مبانی خاص تفسیر قرآن به قرآن

۱۲۱	فصل اول: وحيانيت قرآن
۱۲۲	وحيانيت قرآن
۱۲۲	دیدگاه نخست
۱۲۳	تصرف نخست
۱۲۴	تصرف دوم
۱۲۴	دلایل دیدگاه نخست
۱۲۴	آیات قرآن
۱۳۷	دیدگاه دوم
۱۴۱	دلایل دیدگاه دوم
۱۴۱	مستندات قرآنی
۱۵۳	دیدگاه سوم
۱۵۸	شواهد قرآنی استاد شبستری
۱۶۵	دیدگاه چهارم
۱۶۵	نتیجه
۱۶۸	ارزیابی و سنجش
۱۶۸	بررسی نظریه اول
۱۶۸	سنجش نظریه دوم
۱۷۳	فصل دوم: تحریف نشدن قرآن

۱۷۴	اصطلاح‌شناسی تحریف
۱۷۵	تحریف در قرآن
۱۷۹	مستندات طرفداران تحریف
۱۸۰	دلیل اول
۱۸۳	نقد و بررسی دلیل نخست
۱۸۳	ارزیابی مقدمه اول
۱۸۹	نقد و بررسی مقدمه دوم
۱۹۰	دلیل دوم
۱۹۰	سنجش و نقد
۱۹۰	دلیل سوم
۱۹۲	دلیل چهارم
۱۹۳	نقد و سنجش
۱۹۴	مستندات مخالفان تحریف قرآن
۱۹۴	مستندات قرآنی
۱۹۵	مستندات روایی
۱۹۶	مینابودن یا نبودن تحریف‌نشدن قرآن
۱۹۶	نظریه نخست
۱۹۷	نظریه دوم
۱۹۸	مرحله نخست
۱۹۸	مرحله دوم؛
۲۰۳	فصل سوم: نوشتاری بودن قرآن
۲۰۵	پیشینه بحث
۲۰۵	۱. محمد ارکون

۲۰۷. ۲. نصر حامد ابوزید.....
۲۰۹. نتایج گفتاربودگی قرآن از نگاه ابوزید.....
۲۰۹. الف) پویایی و سرزندگی.....
۲۱۱. ب) تاریخمندی قرآن.....
۲۱۲. ج) سازگاری آیات.....
۲۱۵. د) تحمل ناپذیری نگاه ایدئولوژیک به قرآن.....
۲۱۶. هـ) محدودیت معنایی.....
۲۱۶. و) بلیری احتمالات مختلف.....
۲۲۰. مز بودگی قرآن: مبانی تفسیر قرآن به قرآن.....
- نشانه‌های سخن ابوزید در ارتباط تفسیر قرآن به قرآن و گفتاری بودن قرآن.....
۲۲۲. قرآن.....
۲۲۴. بررسی و سنجش نشانه‌ها.....
۲۲۷. تفاوت‌های گفتار و نوشتار.....
۲۳۶. نتیجه.....
۲۳۷. نتیجه کلی.....
- فصل چهارم: نمادین نبودن زبان قرآن (تمثیل‌گرایی، مجاز‌گرایی، نماد‌گرایی به معنای خاص «تیلیش»)
۲۳۹. مقدمه.....
۲۴۰. دیدگاه نخست: غیر شناختاری بودن زبان دین.....
۲۴۱. دیدگاه دوم: شناختاری بودن زبان دین.....
۲۴۴. دلایل این نظریه.....
۲۴۴. دلایل برون‌دینی.....
۲۴۴. نقد و بررسی.....

۲۴۵	ماهیت معنا
۲۵۳	نتیجه
۲۵۳	نمادگرایی
۲۵۳	نماد در لغت
۲۵۴	نماد در اصطلاح
۲۵۸	انواع نماد
۲۵۸	۱. نماد عام
۲۶۳	پیشینه نماد (زبان نمادین) به معنای عام
۲۶۴	الف) پیشینه زبان نمادین به معنای عام
۲۶۴	ب) خاستگاه زبان نمادین به معنای عام
۲۶۷	۲. نماد خاص
۲۷۴	الف) ویژگی های نمادهای دینی
۲۸۰	ب) پیشینه زبان نمادین خاص
۲۸۱	ج) خاستگاه زبان نمادین خاص
۲۸۱	د) سطوح گوناگون نماد اندیشی دینی
۲۸۵	ه) ملاک های اعتبار نمادهای دینی
۲۸۶	و) انواع نماد در نگاه تیلیش
۲۸۷	ز) محکی نمادهای دینی
۲۸۹	ح) نقد نظریه تیلیش
۲۹۴	نمادگرایی در قرآن
۲۹۵	نمادگرایی عام
۲۹۶	تمثیل گرایی
۳۰۶	هدف تمثیلات قرآن

- ۳۰۸ قلمرو تمثیلات
- ۳۱۱ فهم‌پذیری تمثیلات قرآن
- ۳۱۳ انواع تمثیل
- ۳۱۴ سنجش و ارزیابی تمثیل‌گرایی در قرآن
- ۳۱۵ مبنابودن یا نبودن نمادگرایی عام برای تفسیر قرآن به قرآن
- ۳۱۵ مبنابودن یا نبودن تمثیل‌گرایی
- ۳۱۹ مجازگرایی
- ۳۱۹ تریب، حقیقت و مجاز
- ۳۲۰ پیدایش حقیقت و مجاز
- ۳۲۱ اختلاف نگاه‌ها در حقیقت و مجاز
- ۳۲۲ دلایل مخالفان مجاز
- ۳۲۴ سنجش و نقد
- ۳۲۵ دلایل موافقان
- ۳۲۷ مبنابودن یا نبودن مجازگرایی در قرآن
- ۳۳۱ نمادگرایی خاص
- ۳۳۱ دلایل نمادگرایی خاص
- ۳۳۲ نقد نمادگرایی خاص تبلیث
- ۳۳۶ نمادگرایی در بطون قرآن
- ۳۳۷ نمادگرایی در حروف مقطعه
- ۳۳۷ مبنابودن یا نبودن نمادین‌بودن قرآن به معنای مورد نظر تبلیث
- ۳۴۱ فصل پنجم: پیوستگی آیات
- ۳۴۳ پیوند آیات قرآن
- ۳۴۴ سطوح پیوستگی آیات

۳۴۴	شکل‌های گوناگون پیوستگی آیات
۳۴۵	قرآن‌شناسان و ارتباط آیات
۳۴۶	ارزیابی
۳۴۸	دلایل پیوستگی آیات
۳۴۸	دلیل نخست
۳۴۹	ارزیابی
۳۵۱	دلیل دوم
۳۵۲	سنخش
۳۵۲	نتیجه
۳۵۳	دلایل پیوستگی
۳۵۵	ارزیابی
۳۵۶	نتیجه
۳۵۶	مبنای بودن یا نبودن پیوستگی آیات قرآن
۳۵۷	مقام نخست
۳۵۷	نمونه نخست
۳۵۸	نمونه دوم
۳۵۹	نمونه سوم
۳۶۴	نمونه چهارم:
۳۶۷	مقام دوم
۳۶۸	الف) پیوند محکم و متشابه
۳۷۰	ب) پیوند مجمل و مبین
۳۷۳	ج) پیوستگی عام و خاص
۳۷۷	د) پیوند مطلق و مقید

- ۳۷۸ (ه) پیوند ناسخ و منسوخ
- ۳۸۰ نتیجه
- ۳۸۵ فصل ششم: قرآن‌پسندگی در تفسیر
- ۳۸۶ خودپسندگی قرآن
- ۳۸۶ دیدگاه نخست (قرآن‌پسندگی)
- ۳۸۸ دیدگاه دوم (قرآن‌ناپسندگی)
- ۳۸۸ دلایل دیدگاه نخست
- ۳۸۸ الف) آیات
- ۳۸۸ یک - آیات صفات قرآن
- ۳۹۱ دو - آیات تحدی
- ۳۹۲ سه - خطابات عام قرآن
- ۳۹۴ چهار - فهم‌پذیری آیات برای کافران
- ۳۹۵ پنج - جامعیت زمانی قرآن
- ۳۹۶ شش - عربیت قرآن
- ۳۹۶ هفت - آیه ارجاع متشابهات به محکمات
- ۳۹۷ ب) روایات
- ۴۰۰ ج) سیره اهل بیت (علیهم‌السلام)
- ۴۰۱ د) سیره صحابه و تابعین
- ۴۰۱ دلایل دیدگاه دوم (ناخودپسندگی)
- ۴۰۲ الف) آیات
- ۴۰۶ سنجش و نقد مستند قرآنی اول و دوم
- ۴۰۹ سنجش مستند قرآنی سوم
- ۴۱۰ ارزیابی مستند قرآنی چهارم

۴۱۱	سنجش مستند پنجم
۴۱۲	ب) روایات
۴۱۲	سنجش و نقد روایت اول و دوم
۴۱۴	سنجش و نقد روایت سوم
۴۱۷	ارزیابی و سنجش روایت چهارم
۴۱۹	سنجش و نقد روایات پنجم
۴۲۰	سنجش روایت ششم
۴۲۱	ارزیابی روایت هفتم
۴۲۲	نقد روایت هشتم
۴۲۳	ارزیابی روایت دهم
۴۲۴	ارزیابی روایت یازدهم
۴۲۵	ج) سخنان صحابه
۴۲۵	نقد و بررسی
۴۲۶	نتیجه بحث
۴۲۹	فصل هفتم: حجیت ظواهر
۴۳۰	مقام نخست: اصطلاح‌شناسی
۴۳۰	معانی حجیت
۴۳۷	معانی ظواهر
۴۳۹	تعریف اصولی و اخباری
۴۳۹	نظریه اصولیان
۴۴۱	نظریه اخباریان
۴۴۳	نتیجه
۴۴۳	سنجش و ارزیابی

- ۴۴۶ مقام دوم: حجیت ظواهر قرآن
- ۴۴۶ نظریه مخالفان
- ۴۵۵ نظریه موافقان
- ۴۶۰ نتیجه
- ۴۶۱ دلایل حجیت ظواهر
- ۴۶۲ مستندات اصولیان
- ۴۶۲ آیات
- ۴۶۴ نتیجه
- ۴۶۴ ۲. روایات
- ۴۶۵ الف) حدیث ثقلین
- ۴۶۵ ب) عرضه روایات به آیات
- ۴۶۶ ۳. سیره عقلا
- ۴۶۸ ۴. سیره متشرعه
- ۴۶۸ ۵. اجماع
- ۴۷۰ ۶. استناد اهل بیت علیهم السلام به ظواهر قرآن
- ۴۷۱ دلایل عدم حجیت ظواهر
- ۴۷۱ سنجش و نقد
- ۴۷۱ اجمال قرآن
- ۴۷۲ دلایل اجمال ذاتی
- ۴۷۲ دلایل اجمال عرضی
- ۴۷۶ مدعای دوم: عدم حجیت ظواهر
- ۴۸۲ نتیجه
- ۴۸۸ حجیت قول لغوی

۴۸۹	محل نزاع
۴۸۹	نظریه آخوند خراسانی
۴۹۰	نظریه محمدباقر صدر
۴۹۱	مقام نخست: در حجیت قول لغوی در موارد استعمال
۴۹۴	مقام دوم: در حجیت قول لغوی در تعیین معنای حقیقی یا مجازی
۴۹۶	نظریه آیت الله خویی
۴۹۹	نتیجه
۵۰۰	نظریات مختلف در حجیت قول لغوی
۵۰۰	نظریه نخست
۵۰۰	نظریه دوم
۵۰۰	نظریه سوم
۵۰۱	دلایل حجیت قول لغوی
۵۰۲	دلیل نخست
۵۰۲	نقد دلیل نخست
۵۰۴	نقد نقد
۵۰۴	دلیل دوم
۵۰۵	ارزیابی
۵۰۶	دلیل سوم
۵۰۷	ارزیابی
۵۰۷	دلیل چهارم
۵۰۷	سنجش
۵۱۰	دلیل پنجم
۵۱۰	نقد و بررسی

۵۱۱	دلیل ششم
۵۱۲	سنجش و نقد
۵۱۵	دلیل هفتم
۵۱۵	سنجش و نقد
۵۱۸	دلایل منکران حجیت قول لغوی
۵۱۸	دلیل اول
۵۱۸	نقد و بررسی
۵۱۸	دلیل دوم
۵۱۹	بررسی و سنجش
۵۱۹	دلیل سوم
۵۲۰	ارزیابی
۵۲۱	دلیل چهارم
۵۲۲	نقد و بررسی
۵۲۲	دلیل پنجم
۵۲۲	بررسی و سنجش
۵۲۳	نتیجه
۵۲۵	فصل هشتم: مؤلف محوری
۵۲۶	مؤلف محوری در دانش تفسیر
۵۲۷	مؤلف محوری در هرمنوتیک
۵۲۷	الف) مؤلف محوران
۵۳۵	ب) مخاطب محوران
۵۳۶	ج) متن محوران
۵۳۷	د) تلفیق گرایان

هماندی‌های تفسیر و هرمنوتیک شلایر ماخر ۵۴۴

نقد و بررسی ۵۵۲

نتیجه ۵۶۳

کتابنامه ۵۶۵

نمایه‌ها

آیات ۵۸۹

روایات ۶۰۳

موضوعات ۶۰۷

اعلام و مشاهیر ۶۳۳

کتاب‌ها ۶۳۸

مقاله‌ها ۶۳۹

سخنی با خواننده

در باره تمایز و وحدت علوم، نظریات گوناگونی در میان دانشمندان اسلامی و فیلسوفان علم مطرح شده است. بر پایه یکی از این نظریات، روش شناسی، تاریخ و فلسفه هر دانشی آن را از دیگر دانش های هم جوار خویش جدا می کند. در میان علوم اسلامی، تفسیر از جمله دانش هایی است که تاریخ، فلسفه و روش شناسی ویژه خود را دارد. عمر فلسفه این دانش بسیار کوتاه است و راه درازی پیش رو دارد؛ اما تاریخ و روش شناسی آن، در درازنای تاریخ تفسیر قرآن کریم، معرکه آرای مفسران و دانشوران مسلمان بوده است.

روش شناسی تفسیر قرآن کریم با رهنمودها و راهنمایی های تفسیری پیامبر اکرم ﷺ آغاز شد و با اشاره ها و ارشادهای معلمان و مستشرقین قرآن کریم، اهل بیت علیهم السلام عصمت و طهارت علیهم السلام بالیدن گرفت و به دست شاگردان ایشان رشد و گسترش پیدا کرد و در سده های طلایی تمدن اسلامی، تنوع و گوناگونی چشمگیری یافت. رفته رفته تفسیرگران در آغاز تفاسیر و آثار تفسیری، روش شناسی خویش را تبیین می کردند و با استنادات عقلی و نقلی، در استوارسازی آن و برجسته سازی روش خود در میان روش های دیگر می کوشیدند.

همپای تفسیر قرآن به قرآن، روش‌شناسی تفسیر قرآن به قرآن با شیب کند و ملایمی در میان تفسیرگران آغازیدن گرفت تا در دروان معاصر گام نهاد. مرحوم علامه طباطبائی با طرح نظریه تفسیر قرآن به قرآن در آثار قرآنی و تفسیری خویش - چه به لحاظ نظری و چه به لحاظ عملی - روش‌شناسی آن را توسعه و تعمیق بخشید و در طول دو دهه از عمر شریف خود، به شبهات و ابهامات مخالفان این روش پاسخ داد. در دهه‌های بعد، شاگردان ایشان به‌ویژه آیت‌الله جوادی املی راه استاد را ادامه دادند و در تشریح و توضیح این روش، انواع و اقسام آن، مبانی، اصول و قواعد آن، شبهات و ایرادات نوپدید از سوی مفسران و قرآن‌پژوهان و... نهایت سعی و تلاش خود را به کار بستند و از جمله در تفسیر تسبیح به بسط نظریه استاد خود پرداختند.

در این میان مبانی تفسیر قرآن به قرآن از گلوگاه‌هایی است که مرز مخالفان و موافقان این روش تفسیری را از یکدیگر جدا می‌کند. در چند دهه اخیر آثار فراوانی از سوی مفسران و قرآن‌پژوهان در اثبات و رد روش تفسیر قرآن به قرآن نگاشته شده؛ اما به مبانی این روش که گرانگاه آن نیز به شمار می‌آید، کمتر پرداخته شده است.

پژوهشکده اسلام تمدنی با هدف ایجاد بینش تمدنی بر پایه اسلام اصیل و تأمین بنیادهای نظری و پشتوانه‌های علمی تمدن نوین اسلامی - ایرانی از طریق نگرش به قرآن کریم به مثابه کتاب تمدن‌ساز و توانمند در پربایی جامعه اسلامی، توسعه علوم اسلامی به‌ویژه بازسازی و توانمندسازی روش‌شناسی علوم اسلامی از جمله تفسیر قرآن کریم را در دستور کار خویش قرار داده است.

آنچه اکنون در پیش روی خوانندگان گرامی قرار دارد، در راستای تحقق هدف یادشده ساخته و پرداخته شده که حاصل پژوهش جناب آقای محمد

بهرامی عضو هیئت علمی گروه قرآن و مطالعات اجتماعی پژوهشکده اسلام تمدنی است. نویسنده محترم با پژوهشی روشمند و علمی، ضمن اصطلاح‌شناسی مفاهیم مرتبط، مبانی عام و خاص تفسیر قرآن به قرآن را بررسی نموده و با نگاهی انتقادی و موشکافانه کوشیده تأثیر دقیق انتخاب یا عدم‌گزینش هر مبنایی را در تفسیر قرآن به قرآن به‌روشنی نشان دهد و آثار هریک را آشکار کند. مهم‌ترین برجستگی این کتاب، جامعیت در بررسی و نقد اقوال و نظریات گوناگون درباره هریک از مبانی عام و خاص است که آن را به یک اثر پژوهشی تمام‌عیار نزدیک کرده است.

ضمن سپاس و ایشار و نکوداشت ناظر محترم مرحوم استاد آیت‌الله محمد واعظ‌زاده خراسانی، از ارزانیان این اثر جناب حجت‌الاسلام و المسلمین استاد سید محمدعلی ایازی و جناب حجت‌الاسلام و المسلمین آقای دکتر سیدرضا مؤدب و شورای محترم علمی گروه قرآن و مطالعات اجتماعی و کارشناس محترم گروه جناب آقای کاظم مصباح و شورای محترم پژوهشکده اسلام تمدنی تشکر می‌کنم. بایسته است از حمایت‌های رئیس محترم دفتر تبلیغات اسلامی استان خراسان رضوی جناب حجت‌الاسلام و المسلمین آقای سعودی و رئیس محترم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر لک‌زایی که زمینه انتشار این اثر را فراهم کردند نیز نشر پژوهشگاه که عمده‌دار آماده‌سازی فنی و چاپ و نشر اثر حاضر بوده و هست، تشکر نمایم.

سید مصطفی احمدزاده

رئیس پژوهشکده اسلام تمدنی

تاریخ پر فراز و نشیب قرآن از کاربرد روش‌های گوناگون تفسیری در فهم آیات وحی حکایت دارد. در عصر نزول که پیامبر ﷺ تفسیر و تبیین آیات وحی را بر عهده داشت، مسلمانان تفسیر آیات را از حضرت جویا می‌شدند. پس از ارتحال رسول خدا ﷺ، مفسران از صحابه، روش تفسیر روایی و نقلی را برگزیدند و افرادی چون ابن عباس، سعید بن جبیر، مجاهد و عکرمه در مدرسه تفسیری مکه و صحابه‌ای مانند ابی بن کعب، زید بن اسلم در مدرسه تفسیری مدینه و شخصیت‌هایی نظیر ابن مسعود از مدرسه تفسیر عراق، آیات را بر اساس سخنان پیامبر ﷺ تفسیر می‌کردند. با پایان یافتن عصر صحابه، تابعین عهده‌دار تفسیر قرآن شدند و افرادی همچون حسن بصری و قتاده در کنار روش نقلی، از روش عقلی نیز در تفسیر آیات سود می‌جستند و شماری نیز تفسیر دل‌خواهی آیات را پیشه کردند و برابری آیات قرآن با بارها و

۱. هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (جمعه: ۲). أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (نحل: ۴۴). وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (نحل: ۶۴).

عقاید فرقه‌ای را دنبال می‌نمودند. پس از عصر تابعین، روش‌ها و رویکردهای تفسیری تنوع و تکثر یافت و در دوره‌های گوناگون، برخی روش‌ها نسبت به روش‌های دیگر اقبال بیشتری یافت.

یکی از روش‌هایی که در طول تاریخ تفسیر، فراز و نشیب بسیار داشته و برخی مفسران اقبال بسیار به آن نشان داده و شماری دیگر به آن کم‌توجه بوده‌اند، برخی آن را هم‌سطح و هم‌اندازه روش‌های دیگر تفسیر دیده‌اند، تفسیر قرآن به قرآن است.

روش تفسیر قرآن به قرآن از جهات گوناگونی می‌تواند به عنوان یک مسئله مطرح شود. به برخی از مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

۱- آیا تفسیر قرآن به قرآن قواعد خاصی دارد؟

۲- ضوابط تفسیر قرآن به قرآن کدام‌اند؟

۳- آیا تفسیر قرآن به قرآن شرایط خاصی دارد؟

۴- مبانی تفسیر قرآن به قرآن چیست؟

در میان مسائل یادشده، سؤال از مبانی تفسیر قرآن به قرآن یکی از مباحث مهم و کلیدی روش‌شناسی روش شناخته می‌شود. بر این اساس مسئله اصلی این نوشتار، مبانی تفسیر قرآن به قرآن است و سؤال اصلی و برخی سؤالات فرعی این مسئله عبارت‌اند از:

۱- روش تفسیر قرآن به قرآن به چه معناست؟

۲- تعریف مبانی چیست؟

۳- تفاوت مبانی، اصول و قواعد چیست؟

۴- مبانی تفسیر قرآن به قرآن کدام است؟

اهمیت بحث مبانی تفسیر قرآن به قرآن از این جهات است:

۱. بخش درخور توجهی از اختلافات تفسیری و روشی، برآمده از اختلاف مفسران در مبانی تفسیر است و آشکارسازی مبانی این روش تفسیری، مددکار مفسران در انتخاب روش تفسیری خواهد بود.

۲. امروزه تفسیر قرآن به قرآن به عنوان یکی از بهترین روش‌های تفسیری و به باور برخی، تنها روش درست تفسیری شناخته می‌شود؛ بنابراین با توجه به ابال گسترده مفسران به این روش تفسیری، شناسایی موضوعاتی که می‌تواند - مبانی این روش تفسیری قرار گیرد، از ضروریات مباحث قرآنی می‌نماید.

۳. کتاب‌ها و مقاله‌هایی که در مورد مبانی تفسیر به زیور طبع آراسته شده، تنها مجموعه‌ای از موضوعات را در خاد جای داده است؛ بی‌آنکه احتمال مبنابودن به صورت کلی و جزئی بحث و بررسی شده باشد؛ ازاین‌رو در این نوشتار - افزون بر طرح موضوعات - احتمال مبنابودن نیز مورد توجه قرار گرفته است؛ برای نمونه حجیت ظواهر که بسیاری آن را یکی از مبانی شمرده‌اند، به صورت مطلق مبانی تفسیر قرآن به قرآن به صورت خاص نخواهد بود.

۴. تا کنون پژوهش مستقلی در مورد مبانی تفسیر قرآن به قرآن صورت نگرفته است و بحث از مبانی تفسیر به طور مطلق نیز با توجه به اینکه تفسیر مطلق و بی‌روش وجود بیرونی ندارد و تمامی تفاسیر صورت گرفته از گذشته تا کنون همگی با یک یا تلفیقی از چند روش صورت گرفته است، چندان ثمربخش نیست.

هدف پژوهش پیش رو در مرحله نخست، شناسایی و طرح موضوعاتی

است که احتمال مبنابودن آنها قوی است و در مرحله دوم، قضاوت در مورد مبنابودن یا نبودن آن موضوعات است. موضوعاتی که امکان و عدم امکان تفسیر متن به متن به نگاه مفسر گره خورده تا آنجا که به صورت منطقی انکار یک یا چند مبنا، تفسیر متن به متن را ناممکن می‌کند و قبول تمامی مبانی به امکان تفسیر متن به متن می‌انجامد.

پیشینه

تفسیرگران قرآن از گذشته تا کنون مبانی تفسیری خویش را در مقدمه تفسیر یا در ذیل تفسیر برخی آیات بحث و بررسی کرده‌اند. قرآن‌پژوهان نیز به مبانی تفسیر توجه کرده و آثار ارزشمندی به جهان علم و اندیشه عرضه داشته‌اند. برخی از مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: دکتر محمد کاظم شاکر کتاب مبانی و روش‌های تفسیری را با نگاهی نو به مبانی به زیور طبع آراسته. پس از ایشان، دکتر مؤدب با نگاه علم‌شناسانه و به اصطلاح فلسفه تفسیر، مبانی تفسیر را در کتاب مبانی تفسیر به بحث و بررسی گرفت. در ادامه حجت الاسلام فتح‌الله نجارزادگان کتاب بررسی تطبیقی مبانی تفسیر قرآن در دیدگاه فریقین را با هدف مقایسه مبانی تفسیری شیعه و اهل سنت به سامان رساند. پس از آن حجت الاسلام سیدمحمد رضا صفوی کتاب بازخوانی مبانی تفسیر قرآن را با رویکرد انتقادی به مبانی تفسیر به سامان رساند و حجت الاسلام محمد فاکر میبدی کتاب مبانی تفسیر روایی و ابوالحسن حسینی و دیگران مبانی معرّنی تفسیر سیاسی قرآن را به زیور طبع آراستند.

افزون بر کتاب‌های یادشده، آثار دیگری نیز در قالب مقاله و پایان‌نامه به سامان رسیده که جهت کوتاه‌شدن مقدمه از یاد آنها صرف نظر می‌شود.

با وجود آثار یادشده تا کنون اثر مستقل و کاملی در مورد «مبانی تفسیر قرآن به قرآن» همراه با ارزیابی مبنابودن یا نبودن موضوعات به سرانجام نرسیده است. بر این اساس، نوشتار پیش رو مبانی تفسیر قرآن به قرآن را به بحث و بررسی می‌گیرد. لازم به یاد است که:

(الف) در این نوشتار، مبانی قرآنی تفسیر قرآن به قرآن - اعم از مبانی عام و خاص - بحث و بررسی شده و از طرح مبانی کلامی، فلسفی، هستی‌شناسانه و... تفسیر قرآن به قرآن یا دسته‌بندی مبانی به صدوری و دلالتی پرهیز شده است.

(ب) در طرح موضوعاتی که به عنوان مبانی معرفی می‌شود، گزیده‌گویی اصل قرار گرفته و از زیاده‌گویی و طرح تمامی مباحث و مسائل زیرمجموعه موضوع اجتناب شده است؛ بنابراین خواننده محترم انتظار طرح تمامی مباحث زیرمجموعه یک موضوع و بهره‌گیری از تمامی منابع یک موضوع را نداشته باشد؛ چه اینکه در این صورت خروجی پژوهش بسیار حجیم خواهد شد و از هدف اصلی این نوشتار فاصله خواهد گرفت.

(ج) طرح نظریات مختلف و مستندسازی آن نظریات، تنها با هدف تبیین نقش نظریه در مبنابودن یا مبنابودن موضوع صورت گرفته و به‌انگیزه‌های نویسندگان نیست؛ برای نمونه طرح نظریه گفتاری بودن قرآن و دیدگاه تحریف قرآن و مستندسازی آنها به معنای موافقت نویسندگان با آن نظریات نیست.

(د) طرح هر موضوع، لزوماً به معنای مبنابودن آن موضوع به صورت مطلق نیست؛ چه اینکه برخی موضوعات به صورت مطلق مبنا خوانده شده، شماری به

صورت مشروط مبنا قرار گرفته و مبنابودن برخی موضوعات به صورت جدی محل تردید قرار گرفته است.

در پایان از قرآن پژوه توانمند و خستگی ناپذیر، مرحوم حضرت آیت الله واعظ زاده خراسانی که نظارت طرح را پذیرا شدند و با رهنمودها و نکته سنجی های خویش در به سامان رسیدن پژوهش پیش رو بسیار نقش آفرین بودند کمال قدردانی را دارم و از درگاه خداوند برای ایشان آمرزش می خواهم.